

Sammanfattning

Det finns idag en mängd olika data som kan användas för att beskriva bruk och missbruk av alkohol, narkotika och andra droger. På flera områden ger dessa uppgifter en god uppfattning om drogproblemens omfattning och utveckling. Inom andra ger de däremot en sämre bild, beroende på kvalitetsbrister eller på att vissa typer av information helt enkelt saknas. Frågor som berör datakällorna och deras eventuella brister behandlas i metodkapitlet.

Alkoholutvecklingen

Statistik på alkoholförsäljningen omfattar Systembolagets och restauranger-
nas försäljning samt butikernas folkölsförsäljning. För att få en uppfattning
om den totala konsumtionen måste även privatinförd, smugglad och hemtill-
verkad alkohol läggas till – det vill säga oregistrerad konsumtion – vilken be-
stäms med hjälp av frågeundersökningar.

Alkoholförsäljningen uppgick 2008 till 6,9 liter ren alkohol per invånare 15
år och äldre. Den totala konsumtionen för 2008 beräknades till 9,5 liter.
Mycket av alkoholen som dricks har nuförtiden sitt ursprung i privat införsel
och denna andel bestämdes till 18% 2008. Samma år härrörde cirka 1% från
legal hemtillverkning, 6% från smuggling och hembränning (d v s illegala
källor), 17% från restauranger och livsmedelsbutiker samt 57% från System-
bolaget.

Under 2000-talet nådde alkoholkonsumtionen en historiskt sett hög nivå,
samtidigt som den registrerade försäljningen förblev relativt oförändrad. Mel-
lan 1990 och 2004 fördubblades andelen oregistrerad alkohol. Till viss del
berodde ökningen på ett större inslag av illegal alkohol, men främst handlade
det om ökade mängder privatinförd alkohol. Sedan 2004 har emellertid den
totala konsumtionen sjunkit med 10%, till följd av en minskad andel oregi-
strerad alkohol.

Stora förändringar har skett i val av dryckestyper. Under hela efterkrigstiden
har vin stadigt ökat i betydelse och svarade 2008 för 46% av alkoholförsälj-
ningen, räknat i ren alkohol. Även starkölet har länge ökat och svarar sedan
flera år för en klart större försäljningsandel än spriten. Under 2000-talet har
starkölet bidragit till ca 29% av försäljningen. Folkölets försäljningsandel har

Sammanfattning

halverats under de senaste tio åren och utgjorde 9% 2008, vilket ger en summerad ölandel om 38%.

Tar man hänsyn även till den oregistrerade alkoholen sjunker vinandelen till 40% och ölandelen till 37% under 2008 medan spritandelen ökar från 16 till 22%. Öl och vin är således fortfarande betydligt vanligare än sprit även när oregistrerad konsumtion beaktas och det kan konstateras att Sverige sedan 1990-talet är ett öl- och vinland och inte längre ett spritland.

I CANs årliga undersökning bland elever i årskurs 9 får eleverna svara på flera alkoholrelaterade frågor. För pojkarna i nian kom tidigare den största andelen av konsumtionen från sprit, medan starköl numera är den största dryckeskategorin. Även om spritandelen minskat något bland flickorna under de senaste tio åren ger denna dryck trots allt det största enskilda bidraget räknat i ren alkohol, dock är blanddrycker numera mycket nära att dela denna första plats. Flickors dryckesmönster är alltså mera spritt över olika alkoholtyper än pojkars. Bland de äldre pojkarna på gymnasiet utgör starkölet en ännu större andel än bland dem i nian. Bland de äldre flickorna utgör vinet en större andel av konsumtionen än bland de yngre, blanddrycker och sprit fortsätter dock att dominera flickornas konsumtion.

En samlad bedömning av årskurs 9 elevernas alkoholkonsumtion, är att de under 1990-talet ökade i omfattning. Men efter toppen runt millennieskiftet har en nedgång i skett. Minskningen återfinns hos såväl flickorna som pojkarna. Pojkarnas konsumtion har sjunkit något mer än flickornas sedan millennieskiftet, men då bör också nämnas att pojkarnas ökning mellan 1995–2000 var kraftigare än flickornas. Även vad gäller intensivkonsumtion så ökade den under 1990-talet för att för pojkarnas del sjunka under 2000-talet till att nu ligga på samma nivå som flickornas.

Bland eleverna som går andra året på gymnasiet har konsumtionen sedan 2004 då underökningen startade, legat relativt stabilt. Inte heller vad gäller intensivkonsumtion går det att se någon tydlig trend ännu. Båda dessa företeelser är emellertid betydligt mer förekommande bland gymnasieeleverna än bland niorna.

Bland niorna har könsskillnaderna minskat sedan millennieskiftet, gymnasieelevernas kortare tidsperiod är svårare att uttala sig om. I gymnasieundersökningen är dock könsskillnader tydligare än i nian. Yngre män dricker mer än yngre kvinnor och när konsumtionstoppen infinner sig runt 20–25-årsåldern är männens konsumtion mer än dubbelt så stor som kvinnornas. Hos männen minskar sedan konsumtionens omfattning med stigande ålder medan kvinnornas konsumtion snarare stabiliseras på en lägre nivå.

Det begränsade antalet undersökningar bland vuxna gör analyser över tid osäkra då bland annat frågemetoder och åldersintervall skiftar. Det går dock

att se en tendens under efterkrigstiden till en ökad alkoholkonsumtion, inte minst bland kvinnor.

Under 1980- och 1990-talen var alkoholkonsumtionen tämligen oförändrad. Men en ökning går att se vid millennieskiftet. Under 1980-talet var kvinnornas genomsnittliga konsumtion drygt 40% av männens och sedan 1990-talets mitt fram till 2006 har den legat runt 45%.

Några frågeundersökningar pekar på en tendens till ökning av andelen storconsumenter av alkohol från 1990-talet till början av 2000-talet. Ökningarna gäller såväl män som kvinnor och i de flesta åldersgrupper. Förklaringen till denna uppgång är främst ett ökat antal dryckestillfällen, snarare än att man dricker mera vid varje tillfälle. Dessutom pekar resultaten också på att antalet intensivkonsumtionstillfällen – d v s konsumtion av motsvarande minst en flaska vin vid ett och samma tillfälle – ökade.

På senare år finns ingen tydlig trend, enligt Statens folkhälsoinstitut, har andelen riskkonsumenter, bland 16–84-åringar, legat stadigt på ca 17% bland männen och 10% bland kvinnorna sedan 2004.

En något äldre jämförelse mellan utvecklingen av alkoholförsäljningen under efterkrigstiden i Sverige och flera andra länder visar på betydande likheter. Perioden karakteriserades av en tilltagande konsumtion i många delar av världen. Liksom i Sverige avstannade ökningen av den totala alkoholkonsumtionen i många länder i mitten på 1970-talet, för att sedan plana ut, och därefter rentav minska i vissa länder. Det sista gäller bland annat några traditionella europeiska högkonsumtionsländer, som Frankrike, Italien och Spanien där stora minskningar kunde konstateras, framförallt på vinsidan. I Sverige är det tvärtom vinkonsumtionen som ökar under motsvarande period.

Man kan alltså konstatera att konsumtionsutvecklingen gått åt olika håll i de europeiska länderna i fråga (Norge och de femton länder som tidigare utgjorde EU), med resultatet att konsumtionsmönstren tenderat att bli mer lika. Vinländerna minskar sin vinkonsumtion och ölet och spritens andel av den totala konsumtionen ökar, medan utvecklingen är den motsatta i typiska spritländer. Utjämnningen av konsumtionsnivåerna länderna emellan har även inneburit en utjämnning av den alkoholrelaterade dödligheten. Det gäller framförallt dödligheten i levercirrhos som sjunkit i EUs vinländer och ökat i de så kallade ölländerna, medan Norge, Finland och Sverige sammantagna uppvisat en relativt konstant nivå (för att tydliggöra bygger detta på en statistikserie som avslutades 1995).

Att alkoholen ger upphov till såväl sociala som medicinska skador är väl känt. En del av dessa går att beskriva någorlunda väl med statistiska uppgifter. Det saknas emellertid data som entydigt visar omfattning och utveckling av alkoholskadorna. Detta gäller speciellt sociala skador, som till exempel

Sammanfattning

arbetsplatsfrånvaro eller konsekvenser för anhöriga i hem där missbruk förekommer. Vidare saknas säkrare uppgifter om utvecklingen av antalet missbrukare eller alkoholberoende. Faktorer som leder till brister i mått på alkoholskadenivån i samhället är bland annat förändringar i lagstiftning, praxis, ekonomiska och personella resurser, diagnosmetoder, kunskaper och attityder. Indikatorerna som redovisas i denna rapport ger alltså ingen fullständig bild av alkoholskadornas utveckling och omfattning.

Som tidigare nämnts steg alkoholförsäljningen under efterkrigstiden för att nå en topp 1976. Under 1970-talet ökade fylleriomhändertagandena fram till 1975. Vidare ökade inläggningar med diagnoserna alkoholism och alkoholpsykos i slutna psykiatrisk vård markant. Den alkoholrelaterade dödligheten ökade också kraftigt fram till och med 1979. För denna period finns det alltså ett samband mellan konsumtions- och skadeutvecklingen.

Efter 1976 minskade försäljningen och några år senare upphörde även ökningen av den alkoholrelaterade dödligheten. Med hänsyn till skattningar där även oregistrerad alkohol inkluderas kan årskonsumtionen i grova drag sägas ha varit relativt oförändrad under större delen av 1980- och 1990-talen (ca 8 liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre). Även den alkoholrelaterade dödligheten har legat på en relativt jämn nivå under denna tid. Under 2000-talet har alkoholkonsumtionen ökat och ligger nu runt 10 liter ren alkohol per invånare 15 år. Under 2000-talet finns även en antydning till en ökning av de alkoholrelaterade dödsfallen.

Antalet fylleriingripanden minskade kraftigt under 1980- och 1990-talen, sannolikt till största delen på grund av samhällets inställning och agerande runt detta. Det kan dock noteras att denna nedgång bromsades runt millennieskiftet och att antalet ingripanden ökat något sedan dess.

Det kan vidare konstateras att sedan 1998 har antalet anmälda rattfylleribrott per invånare ökat med mer än 40%. Ökningen förklaras dock sannolikt till stor del av nytillkomna lagar och resursprioriteringar inom polisen och uppgången har heller inte inneburit att anmälningarna nått upp till den nivå som gällde när de var som flest; under 1990-talets början. Brottsförebyggande rådet gör dock bedömningen att det också skett en faktisk ökning av rattfylleriet under åren 1999–2004. Flera faktorer, bland annat minskningen i alkoholkonsumtionen 2006–2007, tyder dock på att den fortsatta ökningen inte är en reell ökning, utan en effekt av det ökade antalet utandningsprov.

Alkoholrelaterade trafikolyckor kan möjligen vara ett mindre känsligt mått på alkohol i trafiken. Under 1990-talet skedde en nedgång av antalet misstänkt alkoholpåverkade vid olyckor med personskada men på 2000-talet har det skett en uppgång, som dock fortfarande inte når upp till nivåerna under konsumtionstoppen på 1970-talet.

En annan indikator som inte längre pekar nedåt är alkoholrelaterad slutenvård. Mellan 1987 och 1998 minskade antalet alkoholrelaterade vårdtillfällen men därefter har nedgången vänts i en uppgång. Ett möjligt problem med att använda slutenvårdsuppgifter som indikator är emellertid att förändringar inom vårdutbudet har inverkan på statistiken.

Mellan 1979 och 2000 sjönk den alkoholrelaterade dödligheten för män, som den mäts enligt Socialstyrelsens diagnosurval, med 29% räknat i standardiserade dödstal. På senare år har dock nedgången hejdat och en uppgång om ca 5% noteras sedan 2000, om än inte till 1970-talets nivåer. Även för kvinnorna uppnåddes en relativt hög nivå 1979, men väsentligt mindre markerad och en nedgång med 7% fram till år 2000 går att utläsa. Under 2000-talet har antalet kvinnliga alkoholrelaterade dödsfall dock ökat med 10%.

Även i dödlighetsstatistiken ger männens betydligt större alkoholkonsumtion tydligt utslag, männen har under 2000-talet haft en ca fyra gånger så hög alkoholrelaterad dödlighet som kvinnorna. Samtidigt har dock skillnaden mellan män och kvinnor minskat, som en följd av ökade konsumtionsnivåer hos kvinnorna.

Även för flera av de andra tidigare omnämnda indikatorerna ökar kvinnornas proportion. Andelen kvinnor omhändertagna för fylleri har till exempel stigit från 3% under 1970-talets början till ca 12% under 2000-talet. Vidare har andelen kvinnor misstänkta för trafiknykterhetsbrott ökat från 6 till 11% mellan 1984 och 2008. Också inom alkoholrelaterad slutenvård har kvinnoandelen stigit och under 2000-talet har de utgjort en fjärdedel.

Att tolka alkoholskadornas utveckling med hjälp av olika indikatorer är inte enkelt. Det kan dock konstateras att den positiva utveckling flera av dessa indikatorer uppvisade under 1990-talets första hälft jämfört med föregående årtionden, har brutits. I flera fall pekar alkoholskadeindikatorerna på att en negativ utveckling skett under 2000-talet och endast i undantagsfall indikeras att några förbättringar skulle ha skett. Bilden påverkas också av vilket år man väljer som utgångspunkt för jämförelserna och försämringarna som framskymtar innebär också i vissa fall att det snarast skett återgångar till tidigare nivåer.

Det kan dock konstateras att de mätbara alkoholskadorna för flera indikatorer inte förefaller ha ökat i motsvarande grad som den faktiska konsumtionen har gjort. Detta kan bero på en fördröjning innan effekterna ger sig till känna liksom att konsumtionsökningen åtminstone delvis ligger bland grupper som tidigare druckit relativt lite och traditionellt inte tillhört problemkonsumtionsgrupper. För att förstå och följa skadeutvecklingen mera i detalj är det således viktigt att ha god information om dryckesmönster i olika befolkningsgrupper, och förändringar av dessa.

Narkotikautvecklingen

Narkotikaanvändning kan innefatta allt från konsumtion vid enstaka tillfällen till mera regelbunden användning liksom långvarigt och dagligt missbruk. Olika användningsformer har olika konsekvenser för individ och samhälle. Vid en redovisning och diskussion av utvecklingen är det därför viktigt att olika konsumtionsmönster hålls isär och inte enbart klumpas samman under begreppet narkotikamissbruk.

Liksom fallet är för uppgifterna om alkoholutvecklingen återspeglar undersökningar och statistik om narkotika inte bara den faktiska situationen utan resultaten påverkas också av andra omständigheter. Dessa utgörs bl a av förändringar i lagstiftning och tillämpning av lagarna samt förändrade inriktningar och resurser inom narkotikabekämpning, narkomanvård etc.

Den tillgänglighetsökning av narkotika som iakttoogs under 1990-talet förefaller ha stagnerat under 2000-talet. Denna slutsats kan dras med ledning av att prisfallet på narkotika avmattats. Samtidigt ligger priserna stabilt lågt trots att stora mängder narkotika beslagtogs av rättsväsendet, vilket kan tolkas som att det råder en relativt god narkotikatillgänglighet i dagsläget.

Uppgifter om mera tillfällig narkotikaanvändning fås i första hand genom frågeundersökningar. Trots de metodproblem som finns vid sådana studier bedöms de återspegla utvecklingen relativt väl.

Sedan 1971 finns nationella data från skol- och mönstringsundersökningarna. Under 1980-talet minskade andelen ungdomar som prövat narkotika och uppnådde en låg nivå under andra hälften av årtiondet. Under 1990-talet mer än fördubblades andelen elever i årskurs 9 som prövat narkotika. Samma utveckling noterades även i andra frågeundersökningar. Efter en viss svacka under mitten av 2000-talet svarade år 2009 8% av eleverna i nian och dubbelt så många i de relativt nya undersökningarna i gymnasiets andra år att de prövat narkotika.

Normalt visar olika frågeundersökningar att ca 60% av dem som prövat narkotika enbart använt cannabis, medan 5–10% enbart använt annan narkotika än cannabis. Amfetamin var tidigare den näst vanligaste narkotikasorten men numera delas andraplatsen med ecstasy bland ungdomar. Om illegalt använda läkemedel (oftast sömnmedel/lugnande medel av bensodiazepintyp) tas med i bilden är de emellertid minst lika vanligt förekommande som ecstasy och amfetamin.

Den mera regelbundna användningen (använt senaste 30 dagarna) bland ungdomar har i stort sett följt samma trender som livstidsprevalensen. År 2009 uppgav 2–3% av skoleleverna månadsaktuell narkotikaanvändning.

Enligt postenkäter riktade till 16–84-åringar har 10% i befolkningen någon gång provat cannabis, vilket motsvarar drygt 750 000 personer i åldersintervallet. Bland 18–29-åringarna svarar dubbelt så många att de gjort detta. Cirka 6% i denna åldersgrupp hade använt cannabis under senaste året och 2% senaste månaden, jämfört med 2 respektive knappt 1% bland samtliga tillfrågade.

Narkotikaerfarenheter bland vuxna är vanligare bland män än bland kvinnor och det kan konstateras att könsskillnaderna uppstår i gymnasieåldern samt att de accentueras när man ser till mer regelbunden användning. Män i 20–25-årsåldern är den befolkningsgrupp som oftast använder cannabis.

I så gott som alla undersökningar framkommer regionala skillnader. Narkotikaerfarenheter är vanligare i storstadsområden och minst vanlig på mindre orter och i glesbygdsregioner. Detta gäller inte minst regelbunden användning.

Även om studier av grupper med personer med tungt missbruk ofta visar på en tidig och uttalad social problematik, är det självfallet inte så att alla som provat narkotika någon gång har en sådan bakgrund. Samtidigt är det från olika undersökningar känt att ungdomar och unga vuxna som provat narkotika i regel skiljer ut sig från andra ungdomar, t ex med avseende på skolk, otrivsel i skolan, lägre utbildningsnivå etc. Sådana skillnader accentueras vid aktuell/regelbunden konsumtion. Detta betyder att de som fortsätter använda narkotika ofta skiljer ut sig med avseende på egenskaper som nämnts ovan, dels från dem som provat narkotika enstaka gånger, och i synnerhet från dem som aldrig provat narkotika.

Under senare hälften av 1960-talet ökade olika former av narkotikamissbruk påtagligt i Sverige. Perioden kan ses som det moderna narkotikamissbrukets etableringsfas. Tillgängliga data tyder på en viss stabilisering av det allvarligare missbruket under 1970-talets först år. Andra halvan av decenniet uppvisade dock narkotikabrotten och narkotikabeslagen en uppåtgående trend, liksom den injektionsrelaterade hepatitsmittan och de narkotikarelaterade dödsfallen. Det var under denna period som heroinet introducerades på allvar i Sverige.

Med utgångspunkt från en stockholmsundersökning från 1967 estimerades antalet personer med tungt missbruk till 6 000 detta år. Efterföljande och mera noggranna kartläggningar har gjorts 1979, 1992 samt 1998 och beräknat antalet till 15 000, 19 000 respektive 26 000. Med tungt missbruk avses i dessa kartläggningar att ha injicerat narkotika under de senaste 12 månaderna (oavsett frekvens) eller använt narkotika dagligen/så gott som dagligen de senaste fyra veckorna.

Sammanfattning

En annan typ av beräkning, gjord med hjälp av specialbearbetningar av slutenvårdsdata, beräknades åter antalet narkotikamissbrukare till ca 26 000 1998 och till 28 000 år 2001. Utifrån de ovan presenterade uppgifterna blir den genomsnittliga årliga ökningstakten allra högst perioden 1992–1998. Medelåldern ökade från 27 år 1979, via 32 år 1992, till 35 år 1998. Samtidigt var såväl antalet som andelen yngre än 25 år klart större 1998 än 1992. Beräkningen av missbrukets omfattning utifrån slutenvårdsdata uppdaterades 2004 och antalet uppskattades då till runt 26 000, en återgång till 1998 års nivå således.

Andelen kvinnor har legat tämligen stabilt runt en knapp fjärdedel i kartläggningarna om tungt missbruk. Detta är högre än andelen narkotikabrottslagförda kvinnor (ca 14%) men lägre än andelen kvinnor som sjukhusvårdats eller rapporterats hiv-smittade p g a injektionsmissbruk (omkring 30%). Med kartläggningarna som utgångspunkt kan man således dra slutsatsen att kvinnorna är underrepresenterade vad gäller (känd) kriminalitet samtidigt som de är överrepresenterade sett till vårdkonsumtion.

De allra flesta (ca 90%) vars missbruk klassificerades som tungt i kartläggningarna hade injicerat narkotika de senaste 12 månaderna. Centralstimulantia (främst amfetamin), opiater (främst heroin) och cannabis har alltid varit de vanligaste narkotikasorterna. Amfetaminet dominerade missbruket för 48% 1979 men hade minskat i betydelse 1998 då det angavs som dominerande drog för 32%. Heroinet ökade däremot och 1998 hade 28% opiater som dominerande drog, jämfört med 15% 1979. Heroinets uppgång kan även spåras i t ex beslag och lagföringar. Majoriteten uppgavs även vara alkoholmissbrukare. Kartläggningarna pekar på att blandmissbruket ökat, något som tycks ha fortsatt ytterligare enligt tillgängliga indikatorer.

Ett tydligt mönster i kartläggningarna, men även enligt olika narkotikarelaterade indikatorer, är det tyngre narkotikamissbrukets koncentration till storstadsregionerna.

Om man jämför de tillgängliga indikatorerna – d v s främst beslagsuppgifter, kriminalstatistik samt vård- respektive dödsorsaksstatistik – med de genomförda kartläggningarna så ger de en någorlunda likartad bild av utvecklingen av det tunga narkotikamissbrukets utveckling, med ökande nivåer särskilt under 1990-talet.

Under 2000-talet pekar slutenvårdsuppgifter och narkotikadödsfall på att 1990-talets uppgång i narkotikamissbruket bromsats in. Samtidigt var antalen slutenvårdade för narkotikamissbruk högre än någonsin under 2008 och denna statistikkälla pekar också på att nyrekryteringen är fortsatt hög. Mest positivt ser det ut beträffande de narkotikarelaterade dödsfallen där utvecklingen bromsats in, vilket kan ha skett till följd av en utökad substitutionsbehandling för opiatmissbrukare, som är den grupp som uppvisar högst överdödlighet.

Samtidigt är uppgången alltså stor för de kriminalstatistiskt relaterade uppgifterna, varför bilden inte är helt samstämmig. Att de kriminalstatistiska uppgifterna fortfarande pekar uppåt förklaras delvis av att polisens insatser mot narkotika ökar i omfattning.

Sammantaget är det således inte alldeles enkelt att uttala sig om utvecklingen av det tunga missbruket under de senaste åren, men situationen ser i vart fall inte ut att ha förbättrats relativt 1990-talet. Tvärtom pekar flera relevanta indikatorer på ett ytterligare förvärrat läge de allra senaste åren.

Sniffningsutvecklingen

Under 1950-talet kom sniffning att uppmärksammas som ett fenomen bland ungdomar. Då var sniffning ofta liktydigt med inhalering av lösningsmedel som thinner, lim och liknande. Idag är de använda sniffningsmedlen flera och det förekommer exempelvis även att butangas och aerosoler används.

Enligt skolundersökningarna i årskurs 9 skedde en markant minskning av sniffningen i slutet av 1970-talet, nedgången fortsatte även i viss mån under 1980-talet. Omkring 1990 var sniffningserfarenheter tämligen ovanliga; då svarade 5% av eleverna att de sniffat. Tio år senare var andelen fördubblad, men under 2000-talet har sniffningen åter gått tillbaka.

I den mån jämförbara data finns från mönstringsundersökningen så uppvisar de ungefär samma utveckling som för skoleleverna. Även i USA inträffade en liknande upp- och nedgång i sniffningserfarenheterna under 1990-talet.

Alltsedan tidigt 1970-tal har det varit något vanligare med sniffningserfarenheter bland pojkarna än bland flickorna.

Ofta kan man finna regionala skillnader vad gäller användning av olika droger. För sniffning verkar det enligt tillgängliga frågeundersökningar dock inte finnas några större olikheter mellan storstäder och områden med lägre befolkningstäthet. Sniffningserfarenheterna tycks således, åtminstone nuförtiden, vara relativt jämt fördelade över riket.

Bland skoleleverna i årskurs 9 uppger de som sniffat att de i högre grad skolkar och upplever otrivsel i skolan. Dessutom var det, 2009, något vanligare med vandalism i bostadsområdet bland dem som sniffat. Även bland de äldre ungdomarna i gymnasiet återfanns dessa skillnader, de var dock inte lika tydliga.

Kunskaperna om förekomst av sniffning bland vuxna är relativt begränsade. I undersökningar om det tunga narkotikamissbrukets omfattning 1992 och 1998 framkom att 1–2% av narkotikamissbrukarna hade lösningsmedel som

Sammanfattning

ett av flera missbruksmedel. Av tvångsvårdade vuxna har alltsedan 1990-talets början någon eller några enstaka procent haft sniffning som åtminstone en missbrukskomponent.

Dopningsutvecklingen

Under 1990-talet blev det uppenbart att användningen av hormondopningsmedel inte längre var begränsad till idrottsrörelsen utan spridits till andra delar av samhället, bl a med anknytning till kroppsbyggnad och träning på gym. Ungefär samma beskrivning återfinns i SOU 2008:120 där det sägs att dopningsmissbruk utanför sporten främst återfinns bland kroppsbyggare och kriminella. Som en reaktion på spridningen infördes 1992 Lagen om förbud mot vissa dopningsmedel och denna utökades 1999 till att även omfatta konsumtion, samtidigt som straffsatserna också höjdes. Allra vanligast av de förbjudna preparaten är anabola androgena steroider (AAS), vanligen kallade anabola steroider.

Alltsedan dopningsfrågor introducerades i olika riksrepresentativa undersökningar under 1990-talets första hälft har omkring 1% av yngre manliga respondenter svarat att de någon gång prövat AAS. Storleksordningen är i linje med ungdomsundersökningar i flera europeiska länder, men något lägre jämfört med exempelvis USA och vissa länder i Östeuropa.

I och med att få respondenter i frågeundersökningar uppger erfarenhet av anabola steroider genererar sådana studier inget säkert underlag för att bedöma omfattningen av mera aktuell eller regelbunden användning. Om man utgår från livstidsprevalensen av dopningsmedel i den mest aktuella nationella befolkningsstudien från 2008 bland 18–50-åringar och ponerar att kvoten mellan att ha prövat någonsin respektive ha använt senaste året är densamma för dopning som för narkotika (beräknad utifrån 2008 års folkhälsoenkät) skulle detta innebära att ca 2 500 personer (huvudsakligen män) i det aktuella åldersintervallet har använt anabola steroider under senaste 12 månadersperioden. Beräkningen bygger dock på en rad antaganden och får betecknas som spekulativ.

Erfarenhet av tillväxthormon är mer sällsynt, likaså är det ovanligt att kvinnor rapporterar erfarenhet av hormondopningsmedel. Det har bland ungdomar konstaterats kopplingar mellan å ena sidan dopningserfarenhet och å andra sidan omfattande alkoholkonsumtion liksom erfarenhet av narkotika och andra droger.

Beslags- och kriminalstatistiken pekar på en ökad aktivitet vad gäller dopningsrelaterad brottslighet. Sedan 1998 är tullens och polisens beslagsuppgifter jämförbara och för om detta år har beslagsantalen mer än tredubblats me-

dan mängderna också ökat. Av kriminalstatistiken framgår att antalet lagförda för dopningsbrott följt samma utveckling sedan detta år. Cirka 60% av alla misstänkta för dopningsbrott är i 20–29-årsåldern och bara några enstaka procent är kvinnor. Detta överensstämmer relativt väl med den bild som framkommer i befolkningsstudierna.

När kriminalstatistiska uppgifter används bör det dock beaktas att lagstiftningen rörande dopningsbrott skärpts medan statistikföringsrutiner, utbildning och kunskaper successivt har förbättrats genom åren. Även ändrade prioriteringar inom rättsväsendet kan påverka utvecklingen av dessa uppgifter. Också narkotikabeslagen har ökat kraftigt sedan 1990-talets början utan att detta tas som intäkt för att narkotikakonsumtionen ökat i motsvarande grad.

Att det sedan 1990-talets början byggts upp en marknad för dopningspreparat tycks dock stå klart. Att gruppen regelbundna användare successivt vuxit under perioden förefaller inte heller osannolikt. Att testandet av hormondopningsmedel blivit mera utbrett bland ungdomar och yngre vuxna är det med ledning av tillgängliga undersökningar dock svårt att hävda. Det kan slutligen konstateras att jämfört med narkotika är det relativt sällsynt att ha prövat hormondopningsmedel. I olika frågeundersökningar är det normalt 5–20 gånger fler unga män som prövat narkotika jämfört med anabola steroider.

Tobaksutvecklingen

I början av 1900-talet var snus och piptobak de produkter som dominerade tobaksmarknaden. Årsförsäljningen av cigaretter låg fram till andra världskrigets slut aldrig över 500 stycken per person 15 år och äldre. Den ökade sedan och nådde en topp 1976 om ca 1 800 cigaretter. Därefter har mer än en halvering inträffat; 2008 såldes runt 770 cigaretter per person 15 år och äldre. När man med hjälp av SoRAD ser till den totala cigarettkonsumtionen, försäljningen inklusive smuggling och privat införsel, så blir konsumtionen per person något högre, men den följer samma utveckling (sedan 2003 då mätningen startade).

I linje med den vikande cigarettförsäljningen har konsumtionen i befolkningen gått ned. För över ett halvsekel sedan var rökning vanligast bland män. År 1946 var 50% av männen regelbundna rökare och motsvarande siffra för kvinnorna var 9%. År 1963 hade könen närmast sig varandra (49 respektive 23%) och 1980 rökte 36 respektive 29% av 16–84-åringarna. Men därefter har det alltså skett en nedgång i rökningen, i synnerhet bland männen; 2007 var andelen dagligrökande män 13% medan motsvarande andel bland kvinnorna var 15%.

Sammanfattning

Rökning har med tiden således blivit vanligare bland kvinnor än bland män, något som är relativt ovanligt i ett internationellt perspektiv. Minskningen har sedan 1980 skett i alla åldersgrupper utom bland kvinnor 65 år och äldre och den har varit störst bland 25–44-åringarna.

De flesta börjar röka i relativt unga år och utvecklingen enligt skolundersökningen i årskurs 9 är därför intressant att följa. Den visar att rökningen bland niondeklassare var allra mest utbredd i början av 1970-talet. Sedan 1990-talets första hälft har en nedgång skett till 9% bland pojkarna och 12% bland flickorna, 2009. Trots en uppgång under de senaste åren har dagligrökning de senaste sju åren inte varit ovanligare sedan frågan infördes 1983. I gymnasiets andra årskurs svarar, i genomsnitt de fem senaste åren, 10 respektive 17% att de röker dagligen.

År 2000 uppskattades enligt en internationell studie rökningen kräva drygt 8 000 liv i Sverige. Mönstret för utvecklingen av rökningssrelaterade dödsfall stämmer väl överens med vad man kan förvänta sig av konsumtions- och försäljningsstatistiken. Dödligheten har minskat bland männen men bland kvinnorna har rökningssnedgången varit mindre och kommit senare, varför någon dödlighetsminskning ännu inte kan skönjas för dem.

Snusförsäljningen ökade stadigt mellan 1970 och 2002 – från cirka 400 till 920 gram per år och invånare 15 år och äldre. Därefter har försäljningen stabiliserats med en nedgång de senaste två åren, 2008 uppgick försäljningen till 690 gram.

En ökning går även att se vad gäller konsumtionen. Enligt ULF-undersökningarna var 17% av männen dagligsnusare i slutet av 1980-talet. Andelen har sedan dess ökat något för att 2007 sjunka till 21%. Andelen kvinnor var 1% 1988/89 och uppmättes till 4% 2007. Bland mönstrande 18-åriga män ökade snusandet något under åren 2000–2006.

Även bland skolelever är snusning fortfarande mycket vanligare bland män än bland kvinnor. Bland eleverna i årskurs 9 svarar 15% av pojkarna och 4% av flickorna att de snusar 2009. För pojkarnas del är det den lägsta andelen under hela undersökningsperioden. Snusandet bland flickorna har fram till 2006 ökat mer eller mindre konstant, för att de tre senaste åren minska något. I tvåan i gymnasiet snusade i genomsnitt drygt en fjärdedel av männen och 10% av kvinnorna under åren 2004–2009.

Rökningen har inte minskat lika mycket i alla samhällsskikt. För ett halvsekel sedan var rökningen allra mest utbredd i mera välsituerade grupper, nu är förhållandena omvända. Den sociala gradienten för rökning är tydlig – det är vanligare bland arbetare, bland ekonomiskt utsatta och bland låginkomsttagare att röka dagligen. Skillnaden med avseende på socioekonomiska variabler

är inte lika stora när det gäller snusvanor men det är till exempel vanligare att snusa bland män i arbetaryrken än i tjänstemannaryrken.

Bland ungdomar i nian och gymnasiet är det i 2009 års undersökning vanligare att de som röker skolkar och i årskurs 9 även något vanligare med otrivsel i skolan. Det var även vanligare bland dem som snusar att skolka ett par gånger i månaden i både årskurs 9 och gymnasiets andra år jämfört med dem som inte snusar.

Könsrelaterade skillnader i drogvanor

I detta kapitel belyses könskillnader när det gäller såväl alkoholanvändning och narkotikaerfarenhet som vardaglig rökning och snusning samt de mer ovanliga företeelserna dopning och sniffning. Inom nästan samtliga områden som tas upp i Drogutvecklingen i Sverige finns det skillnader mellan män och kvinnor, vissa av mindre omfattning och andra av större. Skillnaderna kvarstår när befolkningen delas in i olika åldersgrupper.

Sammanfattningsvis kan sägas att män är överrepresenterade vad gäller narkotikaerfarenhet och konsumtion av alkohol liksom bland personer med riskabla alkoholvanor och tungt narkotikamissbruk. Därtill är det en större andel män än kvinnor som har sniffat någon gång och som har använt något dopningspreparat.

Skillnaderna mellan män och kvinnor för såväl alkohol som narkotika finns, enligt bland annat skolundersökningarna, redan i tidig ålder, men de blir tydligare i gymnasieåldern. Även för daglig-/nästan dagligrökning finns skillnader mellan män och kvinnor redan i skolåldern och här är det i stället kvinnorna som är överrepresenterade.

Förutom att män dricker mer alkohol än kvinnor är män dessutom överrepresenterade vad gäller berusningsdrickande och riskkonsumtion av alkohol. Det finns dock tecken på att vissa skillnader börjar utjämnas. I skolundersökningarna i årskurs 9 har pojkars och flickors intensivkonsumtionsnivåer och alkoholkonsumtion närmast sig varandra och även undersökningar i den vuxna befolkningen visar på en utjämning mellan könen vad gäller konsumtionen.

I den vuxna befolkningen är det de yngsta individerna, och då framförallt männen, som står för den högsta alkoholkonsumtionen samt den största andelen riskkonsumenter. Det är även yngre personer som har störst aktuell erfarenhet av narkotikaanvändning och även här utmärker sig männen. Det är en större andel män som uppger aktuell narkotikaerfarenhet (enbart cannabis i nyare studier) samt redovisar att de någon gång har använt narkotika. Män står även för den största andelen tunga narkotikamissbrukare i de studier som har gjorts.